

Марина Скржинська

ЖІНКИ АНТИЧНОГО БОСПОРА

Про жінок в античному світі ми знаємо набагато менше, ніж про чоловіків, діяння яких — повноправних громадян, котрі тією чи іншою мірою брали участь у політичному, економічному, суспільному й релігійному житті своєї держави і представляли її за рубежем, переважно висвітлюють писемні й епіграфічні джерела. Твори ж мистецтва й деякі предмети матеріальної культури дають нам часом більш докладні знання про жінок, ніж пам'ятки писемності. Досліджуючи їх життя на Боспорі, варто по крихітках зібрати свідчення всіх перелічених джерел і зіставити їх з відомостями про буття гречанок в інших античних полісах.

У численних і різноманітних працях з історії Боспорського царства жінкам приділено досить скромне місце. Вчені цікавились переважно долею тих, хто зіграв помітну роль у владних структурах держави й зрідка в його релігійному житті¹. Тим часом епіграфічні, образотворчі й матеріальні пам'ятки можуть чимало повідати про повсякденне і громадське життя жінок із різних соціальних прошарків.

В античному світі жінки ніколи не були рівноправними з чоловіками, та в різних грецьких полісах їм надавалась різна міра прав і свобод. Найбільшими з них користувались спартанки, а традиції іонійців упадали в іншу крайність². Звертаючись до студіювання теми, що цікавить нас, слід пам'ятати, що столиця Боспора Пантикапей й більшість міст цієї держави були іонійськими колоніями.

Жінки грецьких полісів за соціальним статусом поділялись на три групи: громадянки цієї держави, що були дружинами або доньками повноправних громадян; вільні жінки з неповноправного населення і рабині. Про всіх них тією чи іншою мірою відомо з боспорських пам'яток.

Права і обов'язки жінок із родин
повноправних громадян

Найбільша кількість відомостей збереглась про першу групу жінок. В основному це — надгробки з написами імен небіжчиці, її мужа або батька. Іноді на стелі представлено ідеалізоване зображення похова-

ної, а в римський час з'являються портретні риси облич. Не випадково на боспорських епітафіях вказувалась спорідненість померлої по чоловічій лінії. Адже жінка-громадянка завжди залежала від старшого в родині чоловіка, а у випадку смерті всіх чоловіків їй призначали опікуна. За доби еллінізму громадянка поліса одержала право в окремих випадках виступати як самостійна особа. Щоправда, це стосувалось лише певних родинних стосунків, майна і розпорядження фінансами³. З кількох написів римського часу можна дізнатися про право боспорянок давати вільну своїм рабам (КБН. 69, 70, 73, 1021). Жінки із заможних родин мали можливість витратити чималі суми на поставлення від свого імені присвятних рельєфів, статуї і вівтарів, а також надгробків своїм родичам.

Жінки і доньки повноправних громадян користувались найбільшою шаною і повагою, але одночасно вони були зв'язані й найбільшою кількістю заборон. Найкраще їхнє життя описане в «Економіці» Ксенофонта (VII, 20), де чітко виділені три головних обов'язки жінки: приготування щоденної їжі для родини, прядіння вовни й виготовлення тканин для потреб домогосподарств, а для дружини — ще й народжування дітей і догляд за ними. Вся ця діяльність мала відбуватися в кількох кімнатах і закритому дворіку її дому. Він поділявся на чоловічу й жіночу половини; останню називали гінекеєм, і звідти жінці не годилось виходити, коли до господаря приходили сторонні чоловіки. У заможних родин господарка керувала працею служниць, а у бідних вона поралась із своїм господарством самотужки або з допомогою доньок.

В античній літературі мовчання неодноразово називалось головною добродією жінки. Ксенофонт в «Економіці» (III, 12) зауважив, що чоловік доручає важливі справи своїй дружині більше, ніж будь-кому, але майже ні з ким не розмовляє менше, ніж із нею. У записаній Фукидідом промові Перикла (II, 45,2) оратор називає найкращою жінкою ту, про яку в чоловічому товаристві найменше говорять не лише в поганому, а й у добром сенсі.

З самого народження до дівчинки ставились як до істоти другого сорту, і часто при появі доньки батько її не визнавав. Збереглись приватні листи на папірусі, адресовані до жінки чоловіком, що був у від'їзді. У цих посланнях дається розпорядження викинути дитину, якщо народиться дівчинка, а сина — залишити. Не рахуючись із почуттями матері, новонароджену клали до череп'яної посудини і виставляли обабіч дороги, сподіваючись, що хто-небудь візьме немовля. Таких дітей звичайно брали для поповнення кількості домашніх рабів⁴. Не випадково елліністична комедія часто будується на пізнанні колись викинутої дитини.

По досягненні статевої зрілості (13-14 років) дівчинку намагались якнайшвидше видати заміж, щоб позбавитися від зайвого рота в родині.

Заміжжя і народження дітей у ранньому віці нерідко закінчувалось смертю при пологах. Тому Платон і Аристотель рекомендували видавати дівчат заміж між 16 і 20 роками (Plat. N0111. VII, 772 «I-e; Agizioi. Poī. VII, 35). Та в дійсності це далеко не завжди відбувалось. Не випадково зображений Ксенофонтом зразковий господар Ісхомах одружився з чотирнадцятирічною дівчинкою (Хеп. Оіс. VII, 5).

Чоловіки звичайно розглядали шлюб як суто ділову справу. Його мета полягала в тому, щоб мати законних нащадків і господарку в домі (Agizoi. Eib. №с. VIII. 14, P. 1162; Бет. LIX, 122). Велике значення мали майнові міркування, через що шлюби нерідко укладались поміж родичами, аби зберегти власність у межах свого роду⁵. Звичайно ніхто не питав згоди у нареченої. Чоловік мав право будь-коли розлучитись із дружиною і відіслати її у родину батька. Єдина умова при цьому полягала в поверненні посагу. Теоретично таким правом володіли й жінки, та на практиці їм рідко щастило його реалізувати.

Сказане не означає, що у грецьких родин не траплялись подружжя, в яких кохали одне одного, а сини й доньки були душевно близькі до матерів. Про такі почуття часом писали античні автори. Класичний приклад становили Перикл і його дружина Аспасія. У «Бенкеті» Ксенофонта (VII, 3) оповідається про палке кохання між Нікератом, сином уславленого полководця Нікія, і його дружиною. За переказом, ця жінка покінчила життя самогубством у 404 р. до н. е. після страти чоловіка під час правління в Афінах тридцяти тиранів. Їх щасливий шлюб тривав не менше 18 років, бо згадка Ксенофонта про них датується 422 р. до н. е. Плутарх у біографії Кімона (розд. 4) написав про його гарячу любов до своєї дружини Ісодики і про його глибоке горе по її смерті.

Боспорські надгробки мовлять про любов до дружин і доньок та гіркоту від втрати їх. Про це свідчать спеціально замовлені стели, нерідко прикрашені рельєфами із зображеннями покійниць і написами, що висловлюють скорботу (КБН. 128, 139, 141, 158, 184, 190, 219, 224 та ін.). В одній епітафії сказано, що чоловік «вічно оплакує» свою дружину, доньку і двох синів (КБН. 128).

У багатьох древніх народів тривалий час трималось уявлення, що перехід від одного періоду життя до іншого є смертю однієї людини і відродженням її в новій якості. Так, наречена, вступаючи в шлюб, вмирала як дівчина й відроджувалась у новому статусі заміжньої жінки і майбутньої матері, що належить до іншої родини. Справжня смерть також сприймалась як перехід душі в інший стан — при переміщенні її в потойбічний світ. Тому в еллінських весільних і поховальних обрядах існувала певна схожість, що неодноразово відзначали дослідники⁶.

У давньогрецькій поезії смерть дівчини нерідко вважали викраденням, здійсненим богом підземного царства, померлу називали його нареченою або дружиною, а могилу — спальнею молодят. Такі образні уявлення зустрічаються в трагедіях «Антигона» Софокла (вірші 814-816, 891) та «Іфігенія в Авліді» Евріпіда (вірші 460-491). На початку нашої ери боспорський поет висловив цю думку в епітафії Феофіли, доньки Гекатея. На її надгробку із некрополя Пантикапея написано, що Плутон «запалив шлюбні світочі й прийняв її в свій весільний покій найкоханнішою дружиною» (КБН. 130)⁷. Ця епітафія, а також знахідки ваз із весільними сюжетами у похованнях, відкритих на Боспорі, свідчать, що тут грекам також були властиві подібні уявлення про смерть.

Серед розписів ваз, знайдених в некрополях Боспора, є чудові, навіть унікальні малюнки, що ілюструють весільні урочистості і подають зорові образи того, що важко уявити за писемними джерелами. Подібні сосуди, зроблені й розписані афінськими майстрами, цілеспрямовано купували для весільних обрядів. В основному то були кальпиди, що їх називають також весільними лебетами, і лекани. Перші виготовляли для весільних церемоній, а також уміщували до могил дівчат, котрі не встигли вийти заміж, другі часто дарували нареченим для зберігання різних туалетних приналежностей і також ставили до жіночих могил.

Весільний обряд поділявся на три етапи. У заможних родинах свято тривало три дні, а в бідних всі ритуали справлялись в один день. Це було єдине домашнє свято із запрошенням гостей, в якому жінки брали рівноправну участь. До ілюстрацій першого етапу готування до весілля, мабуть, можна віднести сцену омивання дівчини біля лутерія й жіночі постаті, серед яких одна оголена миє волосся, а інша лє їй воду⁸. Такі досить поширені композиції, виконані видатним вазописцем, котрого називають майстром Марсія, зображені на пеліці й кришці лекани з пантикапейського некрополя⁹.

Кілька ваз із Пантикапея і Горгіппії несуть на собі чудові зображення другого і третього днів весілля. Репродукції кальпиди з малюнками майстра Марсія (мал. 1) включені до багатьох вітчизняних і зарубіжних книг про грецьке мистецтво¹⁰. На одному боці цієї вази намальовано піднесення дарунків у завершальний день весілля, а на іншому представлені молода та її подруги попереднього дня, коли наречену виводили до гостей у покривалі, що затуляло обличчя і голову так, що залишався лише невеликий відкритий розріз для очей, як це роблять східні жінки, налягаючи чадру.

Одне з найбільш інформативних зображень весільного поїзда, що рухається з дому нареченої до будинку нареченого, збереглося на фрагменті кальпиди з Горгіппії¹¹. Наречений і наречена їдуть колісницею, з

ними дівчинка, що тримає ритуальний весільний посуд лутрофор. Залишки фарби свідчать, що вбрання нареченої було розшите золотом по зеленкуватому тлі. Один юнак веде за вуздечку впряжену до колісниці пару коней, інший освітлює смолоскипом шлях. Кортєж супроводжується співом і танцями. Закинута назад голова жінки з лірою показує, що вона співає під струнний акомпанемент. Інша жінка грає на аулосі, й під його звуки танцюють юнак і дівчина. Разом із ними йде молода жінка, що несе на голові особливого вигляду триніжок, який відігравав якусь помітну роль у весільному обряді¹². Такий триніжок зображено й на згаданій вазі Марсія.

Аттичні вазописці класичного періоду, звертаючись до сцен весілля, найчастіше малювали наречену, котра приймає дарунки в останній день урочистостей. Кращі зразки таких малюнків прикрашають дві вази з Пантикапея, один належить вже згаданому майстрові Марсія, інший — чудовому художнику Мідію¹³. У центрі таких картин знаходиться наречена, що сидить у кріслі. Її голова увінчана вінком або діадемою, у вухах сережки, шия обвита намистом, руки прикрашені кільцями і браслетами, сукня розшита візерунками, а накинутий на неї плащ оторочений кольоровою облямівкою. Молоді жінки, що підносять дари, є також у святкових строях і прикрасах. Майстер Марсія зобразив різноманітні дарунки: розшиті пов'язки-тенії, скриньки і тканини. Маленька дівчинка підносить нареченій лекану, одна з дівчат дарує піксиду, а дві інші тримають предмети, необхідні для весільних церемоній: розписний лебет на високій підставці й особливого вигляду триніжок (мал. 1).

Схожі сцени представлені ще на одній добре збереженій часом вазі й на численних фрагментах кальпид і кришок лекан¹⁴. На них намальовані весільні дарунки, що згадуються в античній літературі: ящички і скриньки з прикрасами, арибали, наповнені ароматними оліями і пахощами, лекани з різними туалетними приналежностями. Епітафія Феофіли і розписи спеціально придбаних дорогих ваз дозволяють дійти висновку, що святкування весілля на Боспорі в загальних рисах повторювало ритуали, характерні для всіх еллінів. Місцеві ж особливості існували всюди, та про них нічого невідомо.

Після весілля молода одразу бралась за ведення домашнього господарства. Одні з головних занять — виготовлення вовни и ткацтво — були звичайно знайомі їй з малих літ. Виявлені при розкопках численні веретена й керамічні або металеві прясла (що надягались на них), а також ткацькі грузила нагадують про найважливіше заняття жительок Боспора¹⁵. До жіночих могил нерідко клали веретена як атрибут постійних занять небіжчиці. Більшість античних веретен були звичайними дерев'яними паличками з потовщенням посередині і загостреними кінцями. У бос-

порських похованнях трапляються також дорогі мистецьки зроблені веретена: одне з них довізне з пальмового дерева, інше теж дерев'яне позолочене, є й срібні, іноді плаковані золотом, і досить багато кістяних¹⁶. Прялка і веретено з набором різних прясел могли правити гарним подарунком. Феокрит в одній із своїх ідилій пише, що збирається подарувати дружині свого друга різьблену прялку з слонової кістки (Theoc. Вис. XXVIII, 8-9).

Пряжа, тканини і одяг, що продавались на ринку в будь-якій грецькій державі, задовольняли лише невелику частину потреб населення. Більша частина одягу, покривал, наволочок, килимів та інших тканих виробів виготовлялась удома¹⁷. Пряли і ткали жінки всіх станів, починаючи від рабинь і кінчаючи дружинами і доньками багатих і знатних громадян. Найбільш вправні доньки афінських громадян ткали одяг для статуї Афіни в храмі на Акрополі. Схожі звичаї існували в інших грецьких полісах. Там також влаштовували змагання кращих майстринь¹⁸.

Знаряддя для прядива були простими і легкими: прялка у вигляді невеликої палички, на яку вміщували кудель для виготовлення нитки, веретено довжиною не більше 50 см, плетені кошики для необробленої вовни (куделі) й для клубків ниток, а також намотки для ниток з дерева, кераміки й кістки. Тому прядінням можна було займатись у будь-якій кімнаті будинку або у внутрішньому дворіку. Важкий же ткацький станок стояв на одному місці в жіночій половині дому.

Всі частини станка були дерев'яними, лише грузила для ниток, що висіли вертикально, виготовляли з глини або металу. Вони мали різну вагу й підбирались залежно від призначення виробу. В. Ф. Гайдукевич, зібравши багато таких грузил, знайдених на Боспорі, показав, що їхня вага коливалась між 6 і 460 г.¹⁹ Дуже легкі грузила свідчать про виробництво найтонших тканин, а важкі вказують на виготовлення грубих матерій.

Жінки в сакральному житті

У давньогрецьких державах жінки мало виходили з дому, на відміну від чоловіків, постійно зайнятих справами або розвагами поза колом своєї родини. У рідкісних випадках жінкам доводилось відігравати якусь помітну роль в суспільному житті поліса. Виключення з цього склали релігійні свята і деякі ритуали, частина яких справлялась лише жінками, а в головних міських святах вони брали участь разом із чоловіками, хоча й посідали в них досить скромне місце.

Збереглось чимало вазових розписів і скульптур, що зображують урочисті процесії та жертвоприношення за участю жінок. Один з кращих

і широко відомих прикладів — скульптурні фризи Парфенона, що представляють панафінейську процесію: на північному й південному боках храму представлені дівчата з кошиками, курильницями і чашами. У писемних джерелах згадуються канефори, котрі несли на голові кошики з причандаллям для принесень жертв, гідрофори та фіалофори, що йшли до вівтарів з гідріями й іншими судами для узливань та інших церемоній (Plat. Hipparch. 229 c; Aristoph. Acharch. 242; Theoc. Вис. II, 65-66; PoLYB. XII, 5; IG III². 896, 9; SIG. 3462²⁰). Кошти для гарних вбрань таких жінок на головних святах у ряді випадків надавались із державної скарбниці (Paus. I. 29, 16).

Рельєф на мармуровому вівтарі з Пантикапея і теракотові статуетки гідрофор із святилища Деметри в Німфеї²¹, доведені на Боспор у V ст. до н. е., посередньо свідчать про участь боспорських жінок в урочистих процесіях на святах. Греки вважали великою честю виконувати певні функції під час міських урочистостей. Фукидід (VI, 56, 1) написав, що Гармодій, котрий уславився в античній історії як борець проти тиранії, образився, коли його сестру виключили з числа канефор на святах Панафінеї.

Найзначніша роль у сакральному житті поліса належала жрицям. У боспорських написах класичного і ранньоеліністичного часів названі жриці Артеміди Ефеської, Афродіти й Кібели. Вони виконували належні ритуали в Пантикапеї, Німфеї, Кепах і Гермонасі (КБН. 6а, 8, 14, 1040). За спостереженнями В. П. Яйленка, за доби елінізму чоловіки царського роду регулярно ставали жерцями Аполлона, а їхні доньки і дружини були жрицями Афродіти. Таким чином, члени правлячої династії служили найбільш шанованим у той час божествам на Боспорі²².

Розкопки боспорських некрополів дозволяють уявити багаті вбрання жінок під час свят і жертвоприношень. Інвентар одного поховання в Павловському кургані поблизу Пантикапея вказує на те, що там покоїлась жриця Деметри²³. Її голову прикрашала золота стленгіда, що імітує пасма волосся, і сережки з фігурками Ніки, яка летить. Золоте намисто найтоншої роботи обвивало шию, а на пальці були надягнені три персні²⁴, один із зображенням двох жінок у коротких хитонах, котрі виконують культовий танець окласма. У поховальній камері знаходилась прекрасна пелика з картинами, що ілюстрували сцени з міфів, пов'язаних із Елевсинськими містеріями. Вона свідчить, що померла була посвячена в таїнства Деметри²⁵.

Ще розкішніше вбрання мала жриця, похована в кургані Велика Близниця в околицях Фанагорії. Її голову вінчав калаф, прикрашений золотими пластинками із сценами битви амазонок з грифонами, а з-під нього було видно стленгіду. До калафа прикріплені чудові скроневи підвіски

з рельєфним зображенням Фетіди, що їде на гіпокампі; вона тримає в руках озброєння для Ахілла²⁶. Сліди ремонту на зворотному боці підвісок свідчать про те, що їх неодноразово надягали. На руках жінки красувались золоті браслети з фігурками левиць, а на пальцях — чотири золотих персні із зображенням Артеміди, Афродіти й Ерота²⁷. Одяг і покривало були розшиті безліччю золотих бляшок з рельєфами різних богів, героїв, танцівниць, тварин і фантастичних істот²⁸. Металеві прикраси разом з одягом із золотої тканини чимало важили, тому жриця могла рухатись лише розмірено, неквапливо і урочисто, привертаючи загальну увагу не лише своїм високим становищем і видатною роллю в святкових ритуалах, але також розкішним нарядом, що сяяв золотом.

Інвентар поховання дає підстави думати, що небіжчиця була жрицею Деметри або Афродіти, а, можливо, й Артеміди, як припускають різні дослідники²⁹. Мабуть, не варто однозначно обирати, якій саме богині служила померла. Адже в давнину не заборонялось одній людині виконувати жрецькі посади різним богам. Наприклад, у III ст. до н. е. ольвіополіт Агрот у різні роки слугував жерцем Аполлона Дельфінія, Афродіти, Плутона і Кори (IOSPE I². 189; NO. 68, 70³⁰).

Боспорянки посідали помітне становище не лише в ритуалах на честь жіночих божеств. Починаючи з правління Олександра Македонського, у ряді грецьких держав встановлювались культу обожнених правителів. Це явище спостерігається на Боспорі вже в IV ст. до н. е., де, як пише Страбон (VII, 4, 4), царя Перисада вважали богом, і його культ, напевне, зберігався аж до III ст. н. е. (КБН. 36, 6). Про служіння жриць у культурі боспорських царів відомо з одного графіто, прокресленого у святилищі Німфея в кінці III ст. до н. е.³¹

Жінки брали участь у Діонісійських святах, де, як було прийнято у всіх греків, зображували вакханок. Боспорська жриця, що виконувала ритуали на честь Діоніса, була похована в кургані Велика Близниця³². Особливо важлива роль належала жінкам на святі Ленеї. Мілетські колоністи перенесли це свято зі своєї метрополії й справляли його в місяці Ленеоні, що припадав на сучасні грудень — січень. Назва цього місяця на Боспорі зберігалась до реформи календаря за Мітрідата Євпатора³³.

Частина ленеїських ритуалів виконувалась виключно жінками, зображення яких збереглися на аттичних червонофігурних стамносах, спеціальних сосудах, що використовувались саме під час цих свят. Один із таких стамносів знайдений у Пантикапеї³⁴. На ньому представлена жінка з канфаром, наповненим водою із стамноса, що стоїть поруч на низенькому столику. Церемонія супроводжується грою флейтистки в плющовому вінку і ритуальним танцем жінки, одягненої в костюм вакханки, її хитон охоплює шкура пантери, священної тварини Діоніса. На

протилежному боці вази намальовані ще три служниці Діоніса. Одна йде з тирсом, і її закинута назад голова, певно, зображує вакхічний екстаз, друга тримає смолоскип, що, можливо, вказує на те, що дійство відбувається вночі, в третя має на голові вінок із плюща, священної рослини бога.

Танці вакханок із тимпанами і кроталами в руках прикрашають багато ваз, привезених з Афін до Боспора³⁵. Зображення на вазах і теракотах пробуджували спогади про подібні танці на місцевих святах. Такими є, наприклад, хоровод дівчат біля вітваря під акомпанемент ліри та аулоса, намальований на кришці червонофігурної лекани з Пантикапея (мал. 2)³⁶, а також знайдений у святилищі Німфея чудовий теракотовий рельєф, де зображена напівоголена танцівниця³⁷. У виборі цих предметів далися взнаки смаки місцевого населення. Про ритуальні танці боспорянок більш певно можна судити за ювелірними прикрасами. Танці окласма і калатиск відбиті на персні з Павловського кургану і золотих бляшках з кургану Велика Близниця³⁸. Жінки виконували окласму на діонісійських святах, а калатиск присвячували богиням родючості Деметрі й Артеміді, танцюючи його з кошиками, наповненими злаками, овочами і фруктами³⁹.

Присвятні написи свідчать ще про один вид участі жінок у сакральному житті як європейської, так і азіатської частин Боспора. Дари у вигляді статуй і вітварів супроводжувались написами з іменами шанувальниць або жриць різних божеств (КБН. 6а, 8, 14, 18, 21, 972, 1040, 1041, 1043). Встановлення навіть невеликої кам'яної статуї чи вітваря вимагало чималих витрат. Тому подібні знахідки говорять про участь боспорянок із заможних родин у сакральному житті держави. Масові ж приношення від більшості жінок, наприклад, теракоти із зображенням різних божеств, не мають написів, тому неможливо визначити в кожному конкретному випадку, чи була статуетка даром чоловіка чи жінки. Присвятні ж графіти на сосудах, якщо й містять імена дарувальників, то в переважній більшості то імена чоловіків; це не дивно, тому що навіть початкову шкільну освіту одержували лише хлопчики, а жінки звичайно не володіли грамотою. До рідкісних знахідок належить графіто на чорнолаковому кіліку з Німфея; на ньому вказано ім'я Кінни, що присвятила його у дар Деметрі⁴⁰. Важко встановити, зробила напис сама Кінна, або хтось із чоловіків на її прохання.

Використані нами археологічні знахідки належать до V—III ст. до н. е. Саме ця доба виявилась найкраще висвітленою пам'ятками, які свідчать про участь жінок у сакральному житті Боспорського царства.

Боспорські цариці

Видатне становище жінок у статусі дружин правителів і помітна роль деяких з них в управлінні державою спостерігається в Північному Причорномор'ї лише на Боспорі. Досліджуючи цей феномен, вчені переважно розглядали династичні й родинні зв'язки і рідше — сам характер влади тих жінок⁴¹. Досі не існувало праць з повним переліком свідчень джерел про всіх цих історичних персонажів. Ми спробуємо врахувати всі свідчення про них у написах, знайдених на Боспорі й за його межами, в скупих згадках древніх авторів, у нумізматичних й образотворчих матеріалах.

У династії Спартокидів склалась традиція одружуватися з представницями власної великої родини, про що свідчить родовід двох цариць IV і II ст. до н. е. (КБН. 75, 1015). У другій половині IV ст. до н. е. Перисад, правнук засновника династії Спартокидів, одружився зі своєю двоюрідною сестрою Комосарією. Її батько Горгіпп був молодшим братом Перисада, і за життя їхнього батька Левкона старший був співправителем на європейській, а молодший — на азійській частині Боспора. Одружившись з Комосарією, Перисад, певно, міг претендувати на спадкову владу Горгіппа на Тамні й, судячи з його титулатури в низці написів, реалізував свої наміри після кончини брата⁴².

Наші відомості про Комосарію ґрунтуються на двох присвятних написах, знайдених у Німфеї й на азійській частині Боспора. На першому її ім'я встановлюється з великою часткою ймовірності, а на другому читається цілком впевнено. На постаменті невеликої статуї з Німфеї від імені збереглося лише закінчення жіночого роду і патронімік — донька Горгіппа, котра присвятила статую богині, ім'я якої не збереглося⁴³.

З іншого напису (КБН. 1015) можна дізнатись про кривні зв'язки Комосарії (донька Горгіппа, дружина Перисада) і про те, що вона шанувала східних богів Санарга і Астари. Їхні імена жодного разу більше не траплялись в збереженій часом боспорській епіграфіці та й узагалі тепер вони лише гіпотетично ототожнюються з деякими древніми малоазійськими божествами⁴⁴. Приношення Комосарії складалось із двох статуй, що частково вціліли разом з вапняковим постаментом з присвятним написом. Хоча ті боги мали східне походження, їхній вигляд був уже еллінізованим, бо статуї одягнені в грецьке вбрання⁴⁵. Святилище ж, в якому знаходились статуї, стояло на високому березі Ахтанізовського лиману.

Описані вище пам'ятки дозволяють зробити висновок, що Комосарія відвідувала храми не лише в Пантікапеї, де перебувала головна резиденція її чоловіка, а також відправлялась поклонитися богам до Німфеї

і на азійську частину Боспора. Можна думати, що вона брала активну участь у сакральному житті держави, і це було не лише її власне бажання, бо до того її зобов'язував статус дружини царя. Недарма значна кількість відомостей про боспорських цариць відноситься до сфери релігії, що буде показано далі.

З написів (КБН. 1, 2, 5, 1041) і повідомлення Діодора Сицилійського ((XX, 22-26) відомо, що Перисад I мав доньку Акію й трьох синів: Сатира, Євмела і Притана, котрі почали боротися за владу по смерті батька. Ми не знаємо, чи всі вони були дітьми Комосарії. Акію видали заміж за Демофонта, сина Ергіна (КБН. 1037). Його ім'я свідчить про належність до боспорської аристократії, а негрецький патронімік може говорити про зв'язок із знаттю сіндського чи меотського походження⁴⁶. За звичаєм свого царського роду Акія шанувала Афродіту і присвятила їй статую, від якої зберігся мармуровий постамент із написом (КБН. 1041), а Демофонт за свою дружину зробив присвяту Аполлону Лікареві (КБН. 1037). Місця знахідок двох написів з ім'ям Акії свідчать, що вона жила в Гермонассі.

Наступна серед відомих нам дружин боспорських царів названа в поемі Овідія «Ібіс» (вірші 309-310) і в поясненнях до цих віршів античних коментаторів. «Ібіс» був написаний у перші роки перебування заслання Овідія в Томах, тому поет, перебуваючи в Причорномор'ї, природно, міг згадати похмуру боспорську легенду, сюжет якої вже увійшов до елліністичної поезії.

Овідій висловив своєму недругові жорстоке побажання, мабуть, натякаючи на якісь негожі обставини його біографії: «Хай буде названа благочестивою перелюбниця, котра вб'є тебе, подібно до того, як була названа благочестивою та, котра із помсти вбила Левкона». Один із схолястів, древніх коментаторів поеми, наводить два рядки із твору невідомого тепер поета Аріона: «Левкон убив брата за дружину, а та його, і обидва були причиною вбивства». У схоліях названо також ім'я злочинниці — Алкіфоя⁴⁷.

Вчені відносять цю оповідь до Левкона II, бо перший Левкон помер своєю смертю в 351 р. до н. е. після сорока років успішного правління своїм царством (Diod. Sic. XVI, 31). Драматична історія на ґрунті пристрасті до чужої дружини сталася на Боспорі в першій половині III ст. до н. е., тобто за два століття до написання «Ібіса». Схолясти по-різному пояснювали перебіг подій, що перетворились на легенду. Одні писали, що Левкон убив брата через пристрасть до його дружини, інші вважали, що брат спокусив дружину Левкона, але всі сходились на тому, що у пліні сварки Алкіфоя стала вбивцею. У версії Овідія дружина Левкона вчинила перелюбство, а потім убила чоловіка за розправу з коханцем. Напевне,

Овідій назвав її благочестивою тому, що з ім'ям цієї цариці пов'язувався такий епітет, що, мабуть, відбивав її ревність у шануванні богів⁴⁸.

У згаданому вище присвятному написі Комосарії при її імені названі лише імена батька і чоловіка та відсутній жодний титул—на відміну від її чоловіка Перисада, названого архонтом Боспора і Феодосії й царем синдів, всіх маотів і фатеїв. Пізніше дружини боспорських царів офіційно одержували титул цариці, про що нам відомо з середини II ст. до н. е. Тоді тезка Комосарії—Камасарія, донька Спартока VI і дружина Перисада IV⁴⁹ (у написанні її імені відрізняються лише перша і друга голосні, що пояснюється невпорядкованістю древньої орфографії), іменувався царицею, й цей її титул писали в офіційних документах як на самому Боспорі, так і за його межами. Джерела наших звісток про Камасарію містяться в трьох написах, знайдених на Боспорі, в Мілеті й у Дельфах (КБН. 5; МИС⁵⁰. 15, 38).

Спартокиди, подібно до багатьох інших царів, часто носили традиційні для їх роду імена. Ми знаємо кілька царів Спартоків, Сатирів, Перисадів і Левконів (КБН. С. 832). Варто звернути увагу на те, що такі імена не засвідчені в родинах інших громадян Боспора. На думку деяких дослідників, рядовим громадянам заборонялось носити царські імена⁵¹. Більш ґрунтовною уявляється аргументація І. Є. Сурикова, котрий показав, що у кожній аристократичній грецькій родині дотримувались свого певного кола імен, які вказували на приналежність до тієї чи іншої сім'ї чи роду. Тому можна думати, що у Спартокидів здавна існували особливі імена, які не зустрічались в інших боспорських родинах⁵² І. Є. Суриков залучив для свого дослідження лише чоловічі імена. Наявність же двох цариць Камасарій, кривно пов'язаних із родом Спартокидів, доводить, що правила вибору імен у цій родині стосувались і жінок, і що їх імена, так само, як чоловічі, не давали іншим боспорянкам.

Цариця Камасарія разом із своїм чоловіком Перисадом шанувала Аполлона не лише як верховного бога боспорського пантеону, а й принесла йому золотий дарунок у знамените святилище Бранхіди поблизу Мілета (МИС. 38). Вона молилась Аполлону в Дельфах і разом з Перисадом надавала гостинність і підтримку дельфійцям на Боспорі, за що вони дарували царському подружжю проксенію. Цей почесний декрет з переліком різних пільг, на жаль, зберігся не повністю: «Постановлено полісом дельфійців на повноважному зібранні із законним голосуванням. Оскільки цар Перисад і цариця Камасарія [донька або діти] Спартока залишаються і самі, і предки їх такими, що шанують дельфійське божество, а також людяно поведуться з громадянами Дельф, котрі звертаються до них, постановлено полісом...»⁵³. Мілетський і дельфійський написи да-

ють вагомі підстави вважати, що Камасарія їздила до Еллади на знамениті всегрецькі свята Аполлона.

У проксенії після імен Перисада і Камасарії ім'я батька вказано інше в останньої, що досить незвично для імен грецьких громадян. Тому виникло досить обґрунтоване (але не всіма дослідниками прийняте) припущення, що по-батькові Спарток відноситься до них обох, і вони обоє були його дітьми, можливо, від різних матерів⁵⁴. Кривноспоріднені шлюби, обумовлені збереженням влади всередині правлячої династії, а також небажанням допускати чужаків до панівної еліти, були поширені в елліністичних державах. Широко відомо про такі шлюби в Єгипті. Та ближчий приклад для Боспора зустрічається серед царів Понта, багато яких були близькими родичами боспорян, а Мітрідат Євпатор, Фарнак і Іфіодорида в різний час правили обома державами. Сучасник Перисада і Камасарії понтійський цар Мітрідат IV одружився з своєю сестрою Лаодикою⁵⁵. Таким чином, Камасарія, так само, як її тезка, котра жила раніше, була не лише дружиною царя, а й його близькою родичкою.

В себе на батьківщині Камасарія, як це було прийнято в середовищі жіноцтва царського роду⁵⁶, особливо шанувала Афродіту Апатуру. Недарма Феокрит, глава фіаса (релігійної співдружності), що відправляв культ Афродіти в Пантикапеї, разом з іншими членами фіаса присвятив богині пам'ятник з її зображенням і написом «за архонта і царя Перисада, сина царя Перисада, Матерелюбного, і за царицю Камасарію, доньку Спартока Чадолубну, і за Аргота, сина Ісанфа, мужа цариці Камасарії» (КБН. 75). Тут, як і в дельфійській проксенії, Камасарію названо донькою Спартока VI. Крім того, згадано другого чоловіка Камасарії Аргота без царського титулу. Значить, Перисад IV на час появи цього пам'ятника помер, і його владу успадкував його син Перисад V. Другий же чоловік цариці не став царем.

Стела з цим написом має фронтон, прикрашений рельєфним зображенням Афродіти, котра летить на лебеді, та фігурками Ерота і двох Нік. Нижче вміщені три вінки під іменами Перисада, Камасарії й Аргота, що стоять поза текстом присвяти. Так представлені їхні нагороди, а одним з приводів для встановлення пам'ятника було увінчання цих персон почесними вінками, що відбувалось у греків під час суспільних свят при великому зібранні народу. Боспорські царі неодноразово одержували почесні золоті вінки в Афінах на святах Великих Панафіней і Діонісій (МИС. 3,4) і, певно, такі нагороди вручали царям на батьківщині. Місцевою особливістю слід визнати нагородження вінком жінки, що пояснюється її видатним становищем у суспільстві. Це унікальне свідчення для Північного Причорномор'я еліністичного часу. Церемонія нагородження, швидше

за все, проходила в Пантікапеї — адже не випадково там знайдена згадана стела.

Син Камасарії й Перисада IV, мабуть, був дитиною, коли помер його батько, так що мати протягом приблизно десяти років виконувала обов'язки регента і правила Боспором до того, як син близько 170 р. н. е. став царем Перисадом V. Внесення до їхніх титулів слів Філометр і Філотекна (люблячий матір і любляча дитину), ймовірно, вказує на глибоку прив'язаність між матір'ю і сином. Подібні епітети в своїй титулатурі приймали правителі й інших держав. Зокрема, у той самий час у Понтійському царстві при владі були Мітрідат IV і його дружина Лаодіка Філадельфі (люблячі брата або сестру). Філадельфами називались Птолемеї II у Єгипті, Аттал II у Пергамі, там же ми знаємо царів з подібними іменами, але з прізвиськами Філометр.

Нині не існує жодних певних свідощів того, наскільки активну участь Камасарія брала в керівництві державою. Чи була вона правителькою, чи за її постаттю ховались справжні творці боспорської історії. Якщо її шлюб з Перисадом був укладений, як водилось тоді, за рішенням старшого в родині чоловіка, то, ставши вдовою, вона вільніше могла розпоряджатися своєю долею. В такому разі Камасарія виходила за Аргота за власною волею, але, зрозуміло, нам не дано знати, був цей шлюб за взаємним почуттям, чи за взаємною вигодою.

Серед відомостей про боспорських цариць Динамія посідає перше місце не лише за кількістю згадок про неї, а й за різноманітністю джерел. Серед них твори античних авторів, лапідарні написи, причому не лише боспорські монети з її ім'ям і зображенням, нарешті, рідкісний портретний бронзовий бюст. Звістки джерел про родину Динамії та її самостійні дії дозволяють уявити характер і вдачу цієї жінки, про що нічого не відомо щодо інших боспорських цариць.

Динамія народилась у середині 60-х років першого століття до н. е. у родині понтійських царів, котрі водночас були й понтійськими правителями. Важко сказати, де вона провела дитинство: на Боспорі чи на південних берегах Чорного моря. Але, певна річ, вона добре знала Понтійське царство, де жили її батько Фарнак і дід, знаменитий Мітрідат Євпатор, котрий прославився нестримним прагненням створити власну, незалежну від Рима, велику державу, що охоплювала б більшість земель Причорномор'я. Значні частини життя Мітрідата і Фарнака пройшли на Боспорі, й обидва вони там і загинули (Арріап. Mithr. 101-110).

У родині Динамії, як було заведено в царських династіях, дівчат видавали заміж, керуючись виключно політичними міркуваннями. Її дід заручив двох доньок із єгипетським і критським царями (Арріап. Mithr. 111), а коли йому здалось вигідним, вирішив віддати інших доньок за

скіфських вождів, прохаючи їх прислати йому на допомогу своє військо. Перспектива життя серед диких варварів здалася грецьким царівнам настільки жахливою, що, певно, не без їх сприяння, воїни з конвою, який охороняв посольство Мітрідата, перебили євнухів, котрі супроводжували дівчат, і відіслали їх до Помпея (Арріап. Mithr. 101). Щоправда, і там па них чекала сумна доля бранок, котрі, завдяки знатності походження, разом з братами йшли серед полонених у триумфі Помпея. Доньки Мітрідата й тітки Динамії Орсаварида і Євпатра згадані Аппіаном серед дітей переможених царів, що пройшли перед триумфальною колісницею полководця (Арріап. Mithr. 117).

Інші близькі родички Динамії виявили неабияку твердість характеру і могли бути для неї прикладом мужньої поведінки. Дві доньки Мітрідата, що перебували разом з ним у Пантікапеї, у критичну хвилину, коли батько вирішив залишити світ, добровільно прийняли отруту і померли, не здавшись ворогові, що облягав місто, — на відміну від кількох своїх братів, котрі раніше опинились у подібних обставинах у Фанагорії. Тоді ж їхня сестра Клеопатра зуміла переконати своє оточення не капітулювати перед повсталими жителями Фанагорії й дочекалась кораблів, посланих їй на допомогу батьком (Арріап. Mithr. 108).

Так само, як інших царських доньок, Динамію збирались видати заміж із політичних міркувань. Напевне, про неї йшлося під час невдалих перемов послів Фарнака з Цезарем у 47 р. до н. е. Аппіан, що написав про це, не назвав імені доньки Фарнака (Арр. ВС. II, 91). Але вчені думають, що мовилося про Динамію, тому що про її сестер ніде не згадується⁵⁷. Проте царівна сама воліла розпоряджатися власною долею, і засобом для цього обрала шлюби, корисні їй, що для жінки було єдиним шляхом зробити самостійну політичну кар'єру. За своє доросле життя вона уклала кілька таких шлюбів, кожного разу керуючись політичною доцільністю і бажанням утриматися при владі.

Після загибелі Фарнака Динамії виявилось не під силу успадкувати його владу на Боспорі і тому вона вийшла заміж за Асандра, боспорського намісника, котрий зрадив її батька і став його вбивцею. Цей шлюб був потрібний і Асандру: ставши чоловіком доньки попереднього царя, він одержав видимість законності своїх претензій на боспорський престол. З погляду моралі вчинок Динамії був не гіршим від поведінки її батька Фарнака. Адже той був улюбленим сином Мітрідата, котрий оголосив його своїм наступником, що не завадило Фарнакові зрадити батька і довести його до смерті. Заміжжя Динамії органічно вписується у спосіб дій членів її родини, котрі боролись за владу будь-якими методами, та й у звичаї інших царських династій елліністичного часу.

Про дітей царської родини нічого не відомо. Можливо, їхнім сином був боспорянин, що одружився з Гікією, донькою знатного херсонесита. Втілюючи в життя бажання батьків підкорити Херсонес Боспору, він загинув при невдалій спробі захоплення влади в II дес. до н. е. (Const. Porphr. De adm. imp. 53)⁵⁸.

Шлюб Асандра і Динамії тривав близько тридцяти років, аж до смерті царя в глибокій Старості в 17 р. до н. е. До того часу відноситься напис на постаменті стагуй Посейдона і Афродіти, встановлених у Пантікапеї навархом Панталеоном «у царювання царя царів великого Асандра, друга римляй, рятівника, і цариці Динамії» (КБН. 30). Включення до титулу епітету «друг римлян» (φίλοςῶμιος) свідчить про певну політичну залежність боспорян від Риму. У пізніших написах титул Динамії має той самий епітет (КБН. 38,46). За її життя, а, можливо, за її ініціативою міста Пантікадеї і Фанагорія були перейменовані на Кесарію й Агріппею на честь імператора Августа і його тестя Агріппи. Тому статуя цариці в Фанагорії мала напис: «від народу агріппейців» (КБН. 979), а карбовані за її правління міські мідні монети Пантікапея несуть на собі назву міста Кесарії⁵⁹. Однак, як доводять лапідарні й монетні написи, нові назви не прижились надовго, і головні міста європейської та азійської сторін Боспора Незабаром повернули свої одвічні найменування.

Динамія була не просто дружиною царя, але брала активну участь в керівництві державою⁶⁰. В останні роки життя Асандра, коли йому було більше 80 років (Ps. Luc. Macr. 17), цар, за словами Діона Кассія (LIV, 24), передав владу Динамії. Саме вона, а не Асандр, у 20-і роки до н. е. мала підтримку імператора Августа, котрий у 20-м і 16-м роках надав їй право випустити боспорські золоті статери з її зображенням на аверсі і написом «цариця Дийамія»⁶¹. На реверсі цих монет карбували зірку і півмісяць, династичні знаки понтійських царів, що вели свій рід від Ахеменідів. Ці знаки нагадували не лише родовід цариці, а й також її батька і діда, котрі були боспорськими царями.

Із боспорських Надисів з ім'ям Динамії, поряд з її титулами й іменами батька, діда і першого чоловіка (КБН. 30,31,979), можна дізнатися, що їй за життя, так само, як іншим правителям Боспора, встановлювали статуї (КБН. (79). Напевне, вони мали ті портретні риси, що їх скульптор передав на бронзовому бюсті цариці, знайденому на Тамані (мал. 3). Вона представлена немолодою жінкою, може бути, дещо ідеалізованою, але з характерними рисами зовнішності: вона має широке обличчя із стиснутими губами, кругле підборіддя і великий прямий ніс. Зачіска з локонами зроблена по моді, відомій за римськими портретами її сучасниць. На голові у Динамії гостроконечна фрїгійська шапка, прикрашена інкрустованими срібними чірками - емблемою роду Мітрідата⁶². Така зірка разом з

півмісяцем викарбована також на згаданих золотих статерах з профілем цариці.

За кількома епіграфічними пам'ятками можна судити про політичну діяльність Динамії. Постаменти з написами, що збереглися, свідчать про встановлення від імені цариці скульптурних зображень Августа і його дружини Лівії в Пантікапеї, Фанагорії й Гермонассі (КБН. 38, 978, 1046). То був один із способів визнання авторитету й могутності Римської імперії та її правителів. Херсонеська проксенія боспорянина Амінію вказує на те, що Динамія від власного імені надсилала послів до інших держав (IRE12. 354). Порівняно недавно опублікований надгробок Матіана, ймовірно, свідчить про наявність охоронців, що супроводжували царицю⁶³.

Цей надгробок, що стояв колись на якомусь таманському некрополі і зберігається тепер у Таманському музеї, заслуговує детальнішого опису, бо в його написі зафіксований унікальний для Боспора випадок поставлення такого пам'ятника, замовленого членом царської родини не своєму родичу. На вапняковій стелі вирізьблений рельєф вершника у воїнському обладунку. Він озброєний списом, луком і сагайдаком зі стрілами, біля ніг коня — собака, що, як і її господар, мабуть, охороняла царицю. Напис під рельєфом говорить: «Цариця Динамія [поставила зображення] Матіана [сина] Заїдара, пам'яті заради». В. П. Яйленко вважає, що озброєння вершника вказує на його загибель під час військової служби у Динамії, що подалася на азійський бік Боспора після розриву з її останнім мужем Полемоном. Дослідник гадає, що Матіан, ім'я й по батькові якого свідчать про його іранське походження, був ватажком війська аспургіан під час їх протистояння Полемону⁶⁴. Однак, якщо погодитись із обґрунтованим нині твердженням, що Динамія померла близько 12 р. до н. е.⁶⁵, то ця гіпотеза виявляється помилковою. Здається більш вірогідною думка Г. С. Русяєвої щодо того, що цариця поставила надгробок начальникові свого загону охоронців, котрий не раз допомагав їй у часто небезпечних поїздках по Боспору⁶⁶.

На завершення огляду написів від імені Динамії відзначимо, що в епітафії Матіана й низці інших офіційних написів вона не раз називала себе просто царицею і не вказувала імені батька чи чоловіка, як належало писати при жіночих іменах боспорських громадян. Ця риса свідчить про незалежність і самостійність цариці в своїх діях.

На схилі життя Асандра на Боспорі з'явився якийсь Скрибоній, котрий видавав себе за внука Мітрідата. Разом із своїми прихильниками він бажав скинути з престолу вже старого і слабкого Асандра, твердячи, ніби Август призначив його правителем царства. Виходячи з того, що узурпатор мав сильну підтримку, Динамія по смерті Асандра вирішила

зберегти владу, ставши дружиною Скрибонія. Незабаром по тому Скрибоній загинув у боротьбі з своїми противниками (Dio. Cass. LIV, 24), котрі не погоджувались з його намірами повністю визнати римську гегемонію й підтримували бажання Риму утворити васальне Понтійсько-Боспорське царство.

Після смерті Скрибонія Август і Агріппа продовжували втілювати в життя намір щодо статусу Боспора. Для цього вони вирішили зробити боспорським правителем Птолемеона, котрий був на той час вже царем Понта. Коли, не дивлячись на опір боспорян, Птолемеону пощастило стати царем у Пантікапеї, Динамія з благословення Августа в 14 р. до н. е. стала дружиною чергового боспорського царя. Вона ще два роки була при владі під час безперервних заворушень і війн, які доводилось вести Птолемеону.

На думку деяких вчених, котрі виходили з непрямих епіграфічних і нумізматичних свідчень, Динамія померла близько 12 р. до н. е.⁶⁷ Проте не всі дослідники відмовляються від висловленого ще на початку ХХ ст. припущення, що Динамія розірвала шлюб із Птолемеоном і перебралась на азійський бік Боспора, де користувалась симпатіями місцевого населення. Потім, по смерті Птолемеона, вона знову ненадовго зробилась царицею і померла в похилому віці під час царювання Аспурга⁶⁸.

В 12 чи 11 р. до н. е. колишній чоловік Динамії Птолемеон за бажанням Августа одружився з Піфадоридою, донькою римлянки Антонії й знатного грека Піфадора з малоазійського міста Трали, унаслідок чого ця іноземка стала боспорською царицею. Протягом нетривалого царювання свого чоловіка вона народила двох синів: Полемона і Зенона, а також доньку Антонію Тифену. По загибелі царя у 8-7 р. до н. е. на азійському боці Боспора Піфадорида стала правителькою держави, про що свідчить напис із Гермонасси⁶⁹. Та в неї з'явився сильний суперник в особі сина Асандра Асиурга, котрому співчувало місцеве населення. Тому Августу довелося визнати верховенство Аспурга. Піфадорида ж, «котра була жінкою розумною і вміла правити справами» (Strab. XII, 3, 29), перебралась до інших володінь, що дісталися їй від Птолемеона. Там доля її складалась вдало. У 3 р. до н. е. вона одружилась з царем Кападокії Архелаєм, і Август затвердив за нею титул цариці Понта (Strab. XII, 3, 29; МИС. 42)⁷⁰. Таким чином, кілька років, що їх Піфадорида провела на Боспорі, були лише невеликим і не найкращим відрізком її життя, котре завершилось у 22-23 р. н. е.

Наступною боспорською царицею стала Гіпепірія, дружина Аспурга. Він, напевне, був пасербом Динамії. Адже в написі на постаменті статуї Аспурга, що стояла в Пантікапеї, його названо сином царя Асандроха, чия ім'я досить схоже з ім'ям царя Асандра. Але сам цар

Асандрох ніде не згадується. Той факт, що Аспург не одразу зробився царем після кончини Асандра, швидше за все вказує на те, що він народився раніше, ніж його батько посів царський престол і узаконив свій статус шлюбом з Динамією. Вже немолодий на той час Асандр раніше мав дружину Глікарію, котрій поставив поблизу Німфея пам'ятник з віршованим написом (КБН. 913). Тому Аспург, мабуть, син Глікарії, не був кривно пов'язаний з царським родом і не міг одразу претендувати на владу, коли номер його батько.

Шлюб царя Аспурга з Гіпепірією, як звичайно, був укладений з політичних міркувань. Наречену взяли з фракійського царського роду, і, завдяки цій спорідненості, Аспург приєднав до свого імені друге, фракійське, — Рескупорид⁷¹. Коли він помер у 37-38 р. н. е., цариця якийсь час правила державою до того, як передала владу синові Мітрідату, названому в пам'ять про знаменитого царя Мітрідата Євпатора. Факт короткого правління цієї жінки засвідчується монетою з її профілем й написом «цариця Гіпепірія»⁷².

Пізніше відомі ще дві боспорські цариці, та про них немає жодних відомостей, крім імен і часу правління їх чоловіків. Ім'я Евніки відновлено В. В. Латишевим у двох поганій збереженості написах із Гермонаси і Горгінії (КБН. 1047, 1118). Якщо ця реконструкція є вірною, то виходить, що Евніка була дружиною Котиса I й матір'ю їхнього сина Рескупорида II, а час її життя припадає на другу половину I ст. до н. е.

Інша цариця, Елія, жила двома століттями пізніше Евніки. Вона була дружиною Тейрана, котрий правив з 275-276 по 279-280 рр. У Пантікапеї на честь якоїсь перемоги було встановлено пам'ятник із зображенням богів Зевса і Гери. У написі на мармуровій базі вказано час його спорудження у царювання Тейрана і висловлено побажання довголіття царю й цариці Елії (КБН. 36).

Отже, нині можна певно назвати лише вісім боспорських цариць, хоча їх в дійсності було набагато більше. Починаючи з V ст. до н. е. аж до присмерку античності Боспором правили не менше 50 царів, і кожний мав дружину, можливо, не одну. Знатний родовід цариць, відображений у написах і в творах древніх авторів, показує принципи вибору дружин до боспорського царського дому: одруження мало або зберегти всі важелі впливу всередині панівної династії або надати їй корисні зв'язки. А від наречених чекали народження нащадків і, певна річ, покірності. Напевне, більшість боспорських цариць мала таку якість і тому не залишила слід в історії. За кількістю сучасних відомостей про них Динамія не випадково посідає перше місце. Вона явно володіла видатним вольовим характером і політичним чуттям. Її єдину з усіх відомих боспорських цариць

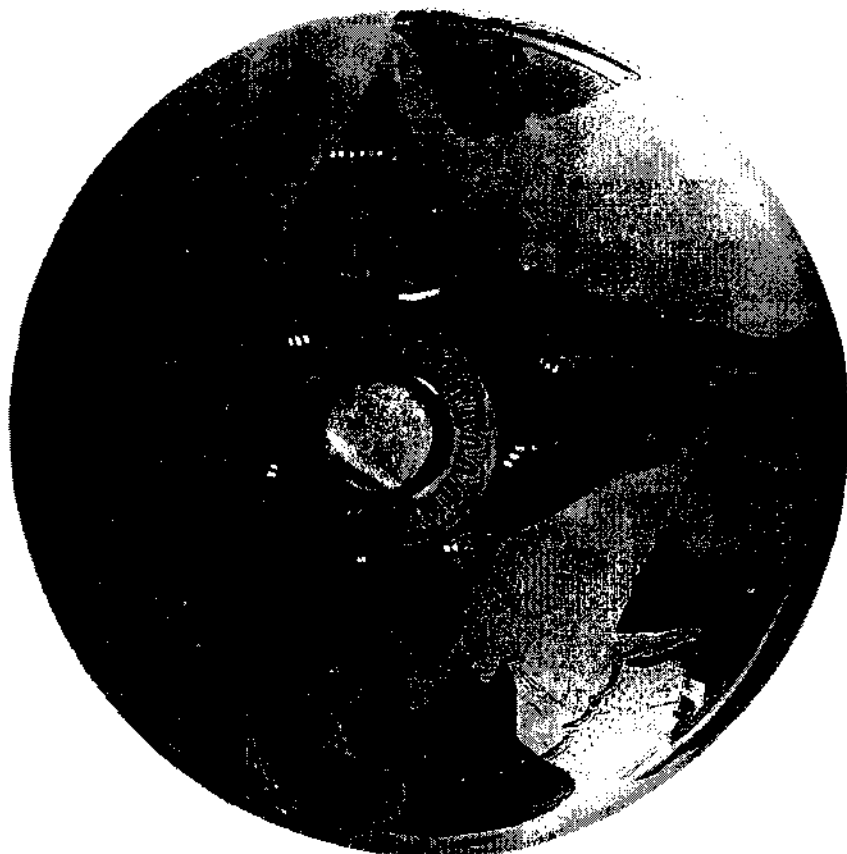
можна назвати справжньою владною правителькою, котра зіграла багато в чому позитивну роль у державному житті Боспора.

Жінки з середовища неповноправного населення

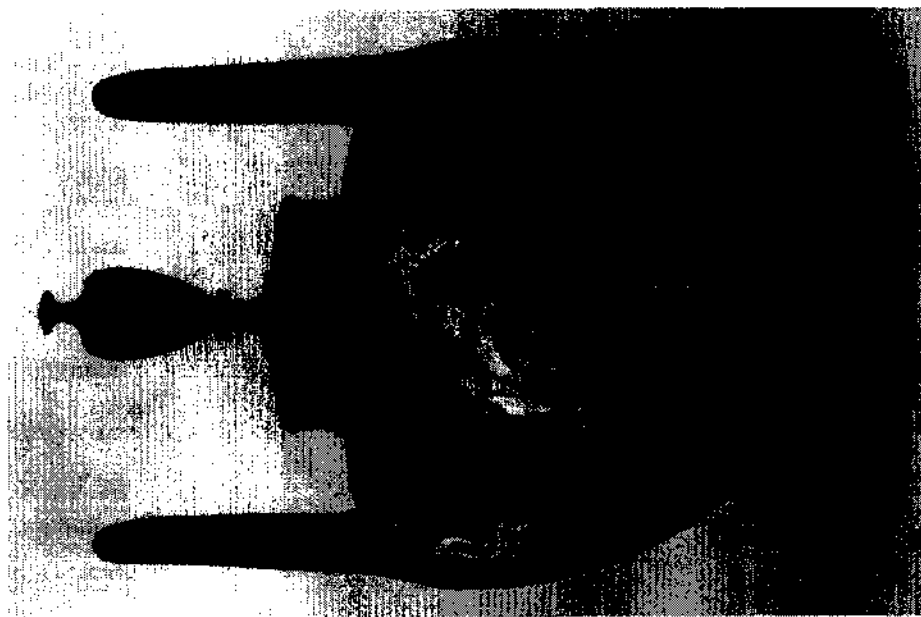
Навіть ідеальні з погляду чоловіка дружини не відповідали всім їхнім запитам, і чоловіки звичайно спілкувались ще й з жінками з неповноправного населення. Їхнє становище в суспільстві було нижчим, ніж у законних дружин, зате їм дозволялась більша вільність поведінки. Роль жінки різного соціального стану ясно висловлена в одній промові з кодексу Демосфена (LIX, 122): «Гетер маємо заради задоволення, наложниць для повсякденної тілесної втіхи, а дружин для народження законних дітей і вірної охорони хатнього майна».

Наложниць зазвичай брали з середовища рабинь. Про існування рабинь на Боспорі існує незначна кількість свідчень, хоча можна з упевненістю сказати, що вони, так само, як в інших грецьких державах, використовувались у значній кількості в хатньому господарстві всіх більш-менш заможних громадян. В домі їм доручали найважчі роботи, наприклад, приготування муки із зерна. Вони доглядали дітей, прядли і ткали разом з господаркою, готували щоденну їжу. У боспорських написах римського часу є кілька документів про дарування волі рабині (КБН. 74, 1123-1125, 1127).

В андроні, на чоловічій половині дому, чоловіки приймали гостей. Дружини і доньки там не були присутні, але туди для розваги запрошували жінок із неповноправного населення, котрі могли бути й вільними, й рабинями. Один із персонажів «Характерів» Феофраста (розд. 20) говорить гостям, що, коли їм забажається, то він пошле раба до звідника за флейтисткою, щоб «вона нам зіграла і повеселила нас». На таких бенкетах також бували танцівниці й музикантки, що грали на струнних інструментах. Про таких жінок чимало написано у творах Платона (Protag. 347 c-d; Symp. 212 d-e) і Ксенофонта (Symp. II, 1), а побачити їх можна на розписах численних аттичних ваз, де вони виконують ролі не лише музиканток, а й гетер. Боспоряни купували вази з такими картинами. Наприклад, на червонофігурній пелиці з Пантикапея зображено двох гетер і юнака⁷³. Епітафія флейтистки Пасафілікати, котра мешкала в Мірмекії в IV ст. до н. е., свідчить про існування таких жінок на Боспорі (КБН. 875). На це вказує також дарчий напис гетері на чорнолаковому кілику з Німфея⁷⁴. Дружинам і донькам громадян не годилось пити вино, та це правило не поширювалось на гетер, про що, зокрема, свідчить піднесений такої жінці у дарунок кілик — посуд, призначений для пиття вина.



Мал. 2. Хоровод дївчат бїла вївтаря. Розпис кришки лекани з Пантикапея. 440-430 рр. до н. е.



Мал. 1. Піднесення дарунків нареченій. Кальпїда майстра Марсія з Пантикапея. 380-360 рр. до н. е.



Мал. 3. Бронзовий бюст цариці Динамії, знайдений на Таманському півострові. Кінець 1 ст. до н. е.



Мал. 4. Портретне зображення на жіночому надгробку з некрополя Пантикапея. Кінець 1 ст. до н. е. – 1 ст. н. е.



Мал. 5. Надгробок Глікарії з некрополя Пантикапея. Друга половина 1 ст. до н. е.



Мал. 7. Танагрська статуетка з Феодосії. IIIIII ст. до н. е.



Мал. 6. Сцени туалету жінок у гінекеї. Кришка пекани з Пантікапея. 350-340 рр. до н. е.

Серед гетер траплялись не лише місцеві, а й приїжджі. Дві стели IV—III ст. до н. е. з пантікапейського некрополя посередньо свідчать про присутність гетер на Боспорі. Написи на їхніх надгробках є лаконічними: «Атенаїда хиянка» або «Мирина гераклеянка» — відсутні імена батька чи чоловіка. Адже в написах на могилах жінок і доньок з родин приїжджих громадян інших держав завжди вказані чоловіки, найближчі родичі. Наприклад, «Мікка, дружина Кокка, донька Токона, гераклеянка» (КБН. 1193; див. також № 124, 130 і 249).

Зовнішній вигляд

Імена боспорян мовлять про те, що до громадянської общини постійно вливались представники місцевих племен, які жили частково на землях держави, а частково біля її кордонів. Все це відбивалось на етнічному типі обличчя громадян. Портретні зображення на вапнякових переважно надгробках місцевої роботи передають тип жіночого обличчя, що поширився тут: із широкими вилицями, важким підборіддям і круглими, широко поставленими очима (мал. 4)⁷⁵. Боспорські скульптори в своїх творіннях або відбивали ідеальний образ людини, або передавали також індивідуальні риси обличчя сучасників⁷⁶. До першого типу зображень відноситься стела із віршованою епітафією Хрести, доньки Олександра, а до другого — обличчя Хрисії, доньки Деметрія, на її надгробковому рельєфі (КБН. 141, 553)⁷⁷.

Одяг і прикраси бостюрянок мало відрізнялись від убору інших гречанок. Про це можна судити за творами місцевих скульпторів і за інвентарем поховань. Мода на одяг змінювалась повільно, і два основних компоненти залишались незмінними як в чоловічому, так і в жіночому костюмі: хитон, рід нижньої сорочки, і різного вигляду плащі, що надягались на нього. Жіночі хитони сягали підлоги, а в коротких з'являлись, мабуть, самі лише танцівниці. Вдома жінки носили лише хитон із товстої або тонкої тканини, в залежності від погоди. Цей одяг міг бути безрукавним або мати довгі чи короткі рукави. Плащі накидали при виході на вулицю, причому жінки часто накривали його краєм голову. В такому вбранні ми бачимо боспорянок на багатьох теракотах місцевого виробництва і на рельєфах надгробків (мал. 5). Стиль повсякденного жіночого одягу був досить демократичним і скромним і не залежав від приналежності до тієї чи іншої соціальної групи. Тому улюблена рабіня багатого господаря могла бути одягненою не гірше від його дружини і краще, ніж доньки і дружини бідних громадян⁷⁸.

У своїй більшості античні тканини були вовняними, лише зрідка льон і шовк використовували для коштовного жіночого одягу, про що

свідчать їх зовсім нечасті знахідки на Боспорі⁷⁹. Вовну для тканин або залишали в її природному кольорі, або фарбували в різні кольори, отож хитон і плащ нерідко бували різного кольору. Судячи за залишками фарби на теракотах, особливо поширеним було поєднання рожевого або червоного з синім або блакитним. Щоденний одяг бував однокольоровим або оздобленим по краю каймою. Тканина для нього звичайно виготовлялась на домашньому ткацькому верстаті, а для святкового вбрання купували мистецьки зроблені місцеві й привізні парадні хитони і плащі. Їх прикрашали золоті нитки, ткани й вишиті візерунки, а також нашивні металеві бляшки й бісер. Чудовий зразок вовняного жіночого одягу, що частково зберігся, походить із поховання IV ст. до н. е. в Павловському кургані поблизу Пантікапея. Амазонки, що скачуть, вишиті жовтими, зеленими і чорними нитками на фіолетовому тлі, а край одягу обрамляв рослинний візерунок з пальметок, квітів і плодів, з'єднаних пагонами лози⁸⁰.

На відміну від сучасного кроєного одягу шитво у греків відіграло мінімальну роль. Одяг звичайно складався з одного шматка тканини або з двох зшитих полотнищ, які треба було застібати або зав'язувати на плечах і закріплювати поясом. Навіть недовгий рукав можна було створити шляхом напускання тканини. Краса одягу значною мірою визначалась умінням витончено розташувати складки, закріпивши їх застібками і поясом так, щоб вони добре тримались і не втрачали форми під час руху.

У V-IV ст. до н. е. аттичні розписні вази могли служити боспорянкам своєрідним журналом мод. Видатні вазописці докладно малювали різні види хитонів і плащів з орнаментами, що прикрашали їх. Прекрасні приклади такого роду можна побачити на вазах, знайдених у Пантікапеї. На них представлені жінки, що займаються туалетом у гінекеї, або наречена в оточенні подруг (мал. 1, 6). Ту саму роль відігравали й деякі привізні теракоти із зображеннями жінок в різнокольоровому одязі, що спадає гарними складками. Такими є знайдені в Пантікапеї і Феодосії уславлені в усьому грецькому світі танагрські статуетки кінці IV—III ст. до н. е.⁸¹ Вони зображують молодих жінок у гарно задрапірованих хитонах і гиматіях, їхнє хвилясте довге волосся зібране в пишні зачіски, до вух вставлені круглі сережки, а ноги взуті у гарні тонкі черевички (є 7).

Твори мистецтва могли також знайомити жінок із модою на зачіски. Про те, що боспорянки в цьому не відставали від своїх сучасниць, свідчать портретні зображення цариць Динамії, Піфодориди і Гіпепірії, зачісаних так само, як знатні римлянки того часу⁸².

Жінки доповнювали свій костюм різноманітними прикрасами: вставляли сережки до вух, носили на шиї намиста, на пальцях — обручки, на руках — браслети. В особливо урочистих випадках увінчували гонону діадемою або надягали золоту стленгіду, що імітувала розчесане на

проділ волосся. Дешеві бронзові й свинцеві прикраси масового місцевого виробництва були доступними більшості жінок. Про їх широке поширення на Боспорі свідчать знахідки ливарних форм для невивагливих сережок, браслетів, булавок намистин і підвісок, а також бронзового штампку для виготовлення бляшок⁸³.

Вбрання багатих боспорянок включало різноманітні золоті прикраси, в основному привезені з Еллади або виготовлені на місці приїжджими ювелірами⁸⁴. Порівняння цих прикрас із знайденими в інших грецьких містах показує, що боспорянки знали про новітні модні віяння й швидко їх переймали. Прикладом тому можуть бути золоті сережки так званого розкішного стилю, що створювались ювелірами високого класу в середині й другій половині IV ст. до н. е. Із 14 відомих нині пар половина походить із розкопок у Північному Причорномор'ї, а п'ять із них з території Боспора. Серед них пара з Феодосії (зберігається в Ермітажі), що зроблена найбільш досконало і має всесвітню славу⁸⁵. Ці виконані в мікротехніці сережки — єдині, що мають сюжетну композицію, яка включає Ніку, котра керує колісницею, і воїна апобата в момент, коли він збирається стрибнути з колісниці⁸⁶. Можливо, розкішні сережки, знайдені на Боспорі і в Херсонесі, виготовив місцевий майстер, котрий враховував смаки місцевих замовників⁸⁷.

Наслідкування загальногрецькій моді можна прослідкувати на серії знахідок металевих кільцеподібних сережок із головою лева, що гарчить. Вони з'явилися у другій половині IV до н. е. і користувались популярністю в усьому грецькому світі протягом двох століть, виконуючи поряд з декоративною роллю, функцію апотропея⁸⁸ — амулета, що перешкоджає діям злих сил. Уже в кінці IV ст. до н. е. жінки на Боспорі й в Ольвії стали носити такі сережки, а в III ст. до н. е. багато заможних гречанок у всіх державах на північних берегах Понта наслідувало цю моду. На середину XIX ст. лише на Боспорі було знайдено більше 20 екземплярів таких сережок, і з тієї пори ця колекція постійно збільшується⁸⁹. Для менш заможних прошарків населення місцеві майстри відливали подібні сережки з бронзи і свинцю, а також із низькопробного срібла, про що свідчать ольвійські ливарні форми⁹⁰.

Отже, писемні й археологічні джерела дали можливість уявити, яке місце посідали жінки в родинному й суспільному житті античного Боспора. Свідчення джерел в абсолютній більшості відносяться до дружин і доньок повноправних громадян. Їхнє становище в суспільстві було в цілому таким самим, як і в більшості інших грецьких полісів. Основна частина життя проходила в межах дому і внутрішнього дворика. Жінки брали участь у релігійних святах і могли служити жрицями різних богів. Відмінність Боспора від інших античних держав Північного Причорно-

мор'я полягала в тому, що дружина царя офіційно посідала високе становище в суспільстві й відігравала помітну роль у сакральному житті держави. А в Ольвії й Херсонесі з їхньою демократичною виборною формою правління дружини перших осіб держави за статусом нічим не відрізнялись від інших громадян, і вони ніколи, на відміну від боспорських цариць, не могли опинитися на чолі уряду.

Нечисленні свідчення про жінок іншого суспільного статусу говорять про існування на Боспорі гетер і рабинь. Їхнє місце в суспільстві можна визначити лише за аналогіями з тим, що відомо про таких жінок в інших античних державах. Пам'ятки образотворчого мистецтва й різноманітні матеріальні знахідки дозволяють уявити зовнішній вигляд боспорянок: їхні одяг, прикраси, зачіски і навіть етнічний тип.

¹ Ростовцев М. И. Бронзовый бюст боспорской царицы и история Боспора в эпоху Августа // Древности. Труды Московского археологического общества. — Т. 25. — М., 1916; Сапрыкин С. Ю. Женщины — правительницы Понтийского и Боспорского царств (Динамия, Пифодорида, Антония Тифена) // Женщина в античном мире. — М., 1995. — С. 181-203; Яйленко В. П. Женщины, Афродита и жрица Афродиты в новых боспорских надписях // Женщина в античном мире. — М., 1995. — С. 204-272; Русяева А. С. Камасария и Динамия // Русяева А. С., Супруненко А. Б. Исторические личности Эллино-скифской эпохи. — К., 2003. — С. 245-268.

² Андреев Ю. В. Спартанская гинекократия // Женщина в античном мире. — М., 1995. — С. 44-62.

³ Cantarella E. Pandora's Daughters. The Role and Status of Women in Greek and Roman Antiquity. — Baltimore; London, 1989. — P. 91.

⁴ Там само. — С. 43.

⁵ Lasey W. K. The Family in Classical Greece. — New-York, 1981. — P. 159.

⁶ Фрайденберг О. М. Миф и литература в древности. — М., 1978. — С. 94, 97, 98, 141, 159; Кинжалов Р. В. К реконструкции древнегреческого свадебного обряда // Астарта. — Вып. 1. — СПб., 1999. — С. 71; Barringer J. M. Europa and Nereids Wedding or Funeral? // American Journal of Archeology (далі — AJA). — 1999. — № 95. — P. 662-663.

⁷ Докладний аналіз напису див. у статті: Доватур А. И. Проводы Феофилы // Этюды по античной истории и культуре Северного Причерноморья. — СПб., 1992. — С. 1-27.

⁸ Кинжалов Р. В. Назв. праця. — С. 82.

⁹ Древности Боспора Киммерийского. — СПб., 1854. (далі — ДБК). — Табл. 61, 1; Отчеты императорской Археологической комиссии (далі — ОАК). — 1861. — Табл. 1; Лукьянов С. С., Гриневиц Ю. П. Керченская кальпида 1906 г. и поздняя краснофигурная живопись // Материалы по археологии России. — 1915. — № 35 (далі — КПКЖ). — С. 50-51. — Табл. 6; Schefold K. Untersuchungen zu den Kertschen Vasen // Archäologische Mitteilungen aus russischen Sammlungen. — Berlin; Leipzig, 1934. — Bd. 4. (далі — UKV). — № 14; Beazley J. D. Attic Red-figure Vase-painters. — 2 ed. — Oxford, 1963. (далі — ARV). — 1475. 7; Lexicon iconographicum mythologiae classicae. — Bd. 1-8. — München, 1981-1997. (далі — LIMC). — Bd. 2. — S. 102. — № 993.

¹⁰ КПКЖ. — С. 19-24; Greek and Roman Antiquities in the Hermitage. — Leningrad, 1975. (далі — GRA). — № 66; UKV. — № 286; ARV. — № 1475, 1 та інші.

¹¹ КПКЖ. — С. 25, 141; Кинжалов Р. В. Назв. праця. — С. 89; UKV. — № 284.

¹² КПКЖ. — С. 26-28.

¹³ ДБК. — Табл. 49; Горбунова К. С., Передольская А. А. Мастера греческих расписных ваз — Л., 1961. — С. 150. — Рис. 50.

¹⁴ ДБК — Табл. 52-ОАК. — 1881. — Табл. 3; ОАК — 1912-15. — С. 86, 94 — Рис. 135а, б; КМКЖ — С. 104, 106; UKV. — № 21, 28, 31-33, 281.

¹⁵ Блаватский В. Д. Материалы по истории Пантикапея // Материалы и исследования по археологии СССР, (далі — МИА). — 1951. — № 19. — С. 47; Гайдукевич В. Ф. К вопросу о ткацком ремесле на боспорских поселениях // МИА. — 1952. — № 25. — С. 395-414; Петерс Б. Г. Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1986. — С. 59.

¹⁶ ДБК. — Табл. 30, 8; Сокольский Н. И. Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1971. — С. 219. — Рис. 67; Яковенко Е. В. «Скіпетр цариці» з Куль-Оби // Археологія. — 1973. — № 11. — С. 39-43; Максимова М. И. Артюховский курган. — Л., 1979. — С. 88; Петере Б. Г. Назв. праця. — С. 57.

¹⁷ Geddes A. G. Rages and Riches. The Costume of Athenian Men in Fifth Century // Classical Quarterly. — 1987. — Т. 37. — № 2. — P. 310-311.

¹⁸ Milne M. J. Prize of Woolworking // AJA. — 1945. — V. 59. — № 4. — P. 528-533.

¹⁹ Гайдукевич В. Ф. К вопросу... — С. 407.

²⁰ IG — Inscriptiones Graecae, CIG — Corpus inscriptionum Graecarum.

²¹ Античные государства Северного Причерноморья. — М., 1986. — Табл. 122, 3.

²² Яйленко В. П. Женщины, Афродита... С. 234-235.

²³ ОАК — 1862. — С. 32-118; Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. — М.; Л., 1949. — С. 255.

²⁴ Уильямс Д., Огден Д. Греческое золото. Ювелирное искусство классической эпохи. — СПб., 1995. (далі — ГЗ). — № 106-108.

²⁵ Скржинская М. В. Посвящения боспорян в Элевсинские таинства // Северное Причерноморье в античное время. — К., 2002. — С. 178-180.

²⁶ ГЗ. — № 119, 120, 122, 203.

²⁷ ГЗ — № 124-126; Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство... — С. 288.

²⁸ ГЗ. — № 127-129; 206-208.

²⁹ Бібліографію до цієї теми див. в статті: Емец И. А. Греко-варварские взаимовлияния на Боспоре Киммерийском. — М., 2002. — С. 94-95.

³⁰ IOSPE — Latyshev V. Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini. — Petropoli, 1916.

³¹ Яйленко В. П. Женщины, Афродита... — С. 231, 235-236.

³² Емец И. А. Назв. праця. — С. 100-101.

³³ Скржинская М. В. Счисление времени в античных городах Северного Причерноморья // Норна у источника Судьбы: Сб. ст. в честь Е. А. Мельниковой. — М., 2001. — С. 364-366.

³⁴ Лосева Н. М. Аттический краснофигурный стамнос из Керчи // Сообщения ГМИИ. — 1984. — № 7. — С. 125-132.

³⁵ ДБК. — Табл. 53; ОАК — 1861. — Табл. 2; Толстиков В. П. Пантикапей — столица Боспора // Очерки археологии и истории Боспора. — М., 1992. — С. 68. — Рис. 10, 5 та ін.

³⁶ Музы и маски. Каталог выставки Гос. Эрмитажа. — СПб., 2005. — № 27.

³⁷ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство... — С. 176-177. — Рис. 32.

³⁸ ГЗ. — № 108, 206-208.

³⁹ Шауб Ю. И. Культурные танцы на Боспоре // Тезисы докладов Крымской научной конференции «Проблемы античной культуры». — Симферополь, 1988 — С. 225-226; Вдовиченко И. И. Культурные танцы в изображениях на вазах «керченского стиля» // Боспорские исследования. — Вып. 2. — Симферополь, 2002. — С. 20-21.

⁴⁰ Толстой И. И. Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья. — М.; Л., 1953. — С. 81. — № 125.

⁴¹ Див. прим 1 і вказану в перелічених працях бібліографію.

⁴² Яйленко В. П. Ольвия и Боспор в эллинистическую эпоху // Эллинизм: экономика, политика, культура. — М., 1990. — С. 290.

⁴³ Древний город Нимфей: Каталог выставки. — СПб., 1999. — С. 90. — № 216.

- ⁴⁴Русяева А. С, Супруненко А. Б. Назв. праця. — С. 251-252.
- ⁴⁵Иванова А. П. Скульптура и живопись Боспора. — К., 1961. — С. 66-70; Античная скульптура. Из собрания Керченского Государственного историко-культурного заповедника. — К., 2004. — С. 41. — № 3.
- ⁴⁶Яйленко В. П. Ольвия и Боспор... — С. 295.
- ⁴⁷Подосинов А. В. Овидий и Причерноморье: опыт источниковедческого анализа поэтического текста // Древнейшие государства на территории СССР. 1983. — М., 1984. — С. 165, 166.
- ⁴⁸Ростовцев М. И. Скифия и Боспор. — Пг, 1925. — С. 139.
- ⁴⁹⁴⁹Ядотримуюсь хронології боспорських царів, запропонованої В. П. Яйленком (Ольвия... — С. 307), а в коментарі Корпус боспорських надписей. — М.; Л., 1965 (далі в примітках і по тексту — КБН). 75 Камасария названа донькою Спартока V і дружиною Перисада III.
- ⁵⁰⁵⁰Граков Б. Н. Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии // ВДИ. — 1939. — № 3. (далі по тексту — МИС).
- ⁵¹Завойкин А. А. Об институте династических имен Спартокидов // Древности Боспора. — Симферополь, 2006. — № 10. — С. 223-225.
- ⁵²Суриков И. Е. Власть и имя в государстве Спартокидов // Восточная Европа в древности и средневековье: 19-е чтения памяти чл.-корр. АН СССР В. Т. Пашуто. — М., 2007. — С. 253-257.
- ⁵³Переклад В. П. Яйленко за виправленим текстом в статті Яйленко В. П. Ольвия и Боспор... — С. 306.
- ⁵⁴Латышев В. В. РОНТИКА. — СПб., 1909. — С. 300-302; Виноградов Ю. Г. Вотивная надпись дочери царя Скилура из Пантикапея и проблемы истории Скифии и Боспора во II в. до н. э. // Вестник древней истории (далі — ВДИ). — 1987. — № 1. — С. 63, 64; Русяева А. С. Назв. праця. — С. 252-253.
- ⁵⁵Максимова М. И. Античные города юго-восточного Причерноморья. — М.; Л., 1956. — С. 247.
- ⁵⁶Яйленко В. П. Женщина, Афродита... — С. 230.
- ⁵⁷Сапрыкин С. Ю. Уникальный статер боспорской царицы Динамии // Советская археология (далі — СА). — 1990. — № 3. — С. 208.
- ⁵⁸Зубарь В. М. Основные этапы развития Херсонеса в середине I в. до н. э. — первой половине II в. н. э. // ХерсонесТаврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э. — Харьков, 2004. — С. 39-40. Там же бібліографія з цієї теми.
- ⁵⁹Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. — М.; Л., 1949. — С. 317, 586. — № 57, 58.
- ⁶⁰Сапрыкин С. Ю. Женщины правительницы... — С. 186-187; Rostovzeff M.!. Queen Dynamis of Bosphoros // Journal of Hellenic Studies. — 1919. — V. 39. — P. 38.
- ⁶¹Сапрыкин С. Ю. Уникальный статер... — С. 207.
- ⁶²Ростовцев М. И. Бронзовый бюст... — С. 1-10.
- ⁶³Яйленко В. П. Женщины, Афродита... — С. 220-222. — Рис. 11, 12.
- ⁶⁴Там само. — С. 224.
- ⁶⁵Фролова Н. А. О времени правления Динамии // СА. — 1978. — № 2. — С. 51-60; Сапрыкин С. Ю. Женщины — правительницы... — С. 193.
- ⁶⁶Русяева А. С, Супруненко А. Б. Назв. праця. — С. 268.
- ⁶⁷Порів. прим. 60.
- ⁶⁸Ростовцев М. И. Бронзовый бюст... — С. 18; Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство... — С. 316-317; Яйленко В. П. Женщины, Афродита... — С. 224.
- ⁶⁹Болтунова А. И. Надпись Пифодориды из Гермонассы // ВДИ. — 1989. — № 1-О. 86-91.
- ⁷⁰Сапрыкин С. Ю. Женщины — правительницы... — С. 197-198.
- ⁷¹Ростовцев М. И. Бронзовый бюст... — С. 20; Сапрыкин С. Ю. Женщины — правительницы... — С. 200.
- ⁷²Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство... — С. 558. — Табл. 4, 67.

⁷³ДБК. - Табл. 54; КПКЖ. — С. 50-51. Табл. 6; UKV. — № 367.

⁷⁴Толстой И. И. Назв. праця. — С. 73. — № 107.

⁷⁵Матковская Т. А. Боспорская мемориальная скульптура из керченского лапидария // Боспорские исследования, — Симферополь, 2003. — Т. 3. — С. 239. — Рис. 25, 26, 29, 31, 33-35.

⁷⁶Иванова А. П. Назв. праця. — С. 127. — Рис. 27, 29, 32, 34, 35, 37-40.

⁷⁷Там само. — Рис. 32, 69.

⁷⁸Riches M. Griechische Kleidung. — Berlin; Leipzig, 1928. — P. 34; Geddes A. G. Rages and Kidies. The Costume of Athenian Men in Fifth Century // Classical Quarterly. — 1987. — T. 37. — № 2. — P. 326.

⁷⁹Герцигер Д. С. Античные ткани из собрания Эрмитажа // Памятники античного прикладного искусства. — Л., 1973. — С. 70-90.

⁸⁰Там само — С. 81.

⁸¹Соколов Г. И. Античное Причерноморье. — Л., 1973. — № 66, 67; На краю ойкумены. — М. 2002. — № 257, 258.

⁸²Ростовцев М. И. Бронзовый бюст... — С. 4.

⁸³Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство... — С. 118-119; Античные государства Северного Причерноморья. — М., 1984. — С. 164. — Табл. 60.

⁸⁴ГЗ - № 87-96; 99-103; 106-110; 115-132 та ін.

⁸⁵Саверкина И. И. Роскошные серьги в Эрмитаже и в других музеях // Античное Причерноморье. — СПб., 2000. — С. 9, 15-16.

⁸⁶ГЗ — № 200; про сюжет, изображений на сережках, див.: Скржинская М. В. Изображение апобата на серьгах из феодосийского некрополя и сюжеты с апобатами на вазах из Северного Причерноморья // Боспорский феномен: Материалы международной конференции. — СПб., 2002. — С. 129-133.

⁸⁷Рогов Е. Я. О месте производства феодосийских и херсонесских серег роскошного стиля // Боспорский феномен: Материалы международной конференции. — СПб., 2001. — С. 68-72.

⁸⁸ГЗ — С. 34; Deppert-üppitz B. Griechischer Goldschmuck. — Mainz am Rhein, 1985. — S. 223.

⁸⁹ДБК — с. 48. — Табл. 7, 1; Силантьева Л. Ф. Некрополь Нимфея // МИА. — 1959. — № 69. — С. 91. — Рис. 50, 2.

⁹⁰ОАК — 1909. — 10. — С. 100; Фурманська А. 1. Ліварні форми с роскопок Ольвії // Археологічні пам'ятки АН УРСР. — К., 1958. — Т. 7. — С. 49-51; На краю ойкумены... — С. 343.